

УДК 141.339:215

НЕСВІДОМЕ У ДЗЕН-БУДДИЗМІ ТА ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ У СХІДНІЙ ТА ЗАХІДНІЙ ТРАДИЦІЯХ

Ігор Колесник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, k_istcul@franko.lviv.ua*

Розглянуто суттєві риси розуміння поняття “несвідомого” у вченні дзен-буддизму, потужну традицію роботи з глибинними шарами психіки людини, що склалася в релігійно-медитативній практиці цієї буддійської школи, випередивши в деяких аспектах аналогічні західноєвропейські дослідження. Проаналізовано основні відмінності в тлумаченні ролі, функцій та призначення несвідомого у східній та західній духовній традиціях.

Ключові слова: космічне несвідоме, індивідуальне несвідоме, дзен-буддизм, трансперсональний досвід, “звільнення”, “природа Будди”.

У ХХ ст., особливо у другій його половині, наука набуває міждисциплінарного характеру. Поширення міждисциплінарних підходів досліджень можна пояснити кількома причинами: ознайомлення культури Заходу із Сходом, назрівання духовної кризи та внутрішня потреба у зміні засад науковості.

Проблеми, які стосувалися людини та її буття у світі, постали перед різними гуманітарними науками. Релігієзнавство стверджувало кризу віри, втрату традиційної картини світу, яка допомагала зберігати синкретизм життя людини та вираження її внутрішніх сподівань. Філософія застерігала від втрати сенсу, від провалля, яке чекало свідомість у нових умовах, коли людський рід міг зникнути впродовж дуже короткого часу через розвиток технології знищення. Психологія досліджувала незвичні для себе проблеми, оскільки стикалася з надзвичайним опором “суб’єктивності” у всіх сферах діяльності людини. У таких умовах саме залучення різних галузей науки дає змогу розглянути проблеми з незвичного ракурсу.

Одна з проблем, яку досліджували мислителі Заходу і Сходу, – проблема несвідомого. На Заході це поняття введено в активний науковий обіг завдяки зусиллям психоаналізу З. Фрейда. Розвивали та розширювали поняття учні З. Фрейда, зокрема К. Юнг, Е. Фром, А. Адлер. Саме завдяки їхнім дослідженням дзен-буддизм уже мав певне термінологічне підґрунтя під час поширення в країнах Заходу. Д. Судзукі, роші Харада, роші Ясутані – перші популяризатори вчення дзен на теренах іншої культури, але варто зазначити, що в західній

культури завжди існували передумови для діалогу. Якби на Заході не існувало умов для засвоєння основ учення, певного рівня дослідження проблематики глибинного досвіду людини, то не відбулося б такого масового поширення вчення дзен, яке є нині.

Також потрібно згадати популяризаторів дзен-буддизму (особливо – А. Вотса, А. Гінсберга, Ф. Кеплоу), сформованих на західній культурній традиції, але які зуміли поєднати, інтерпретувати та висловити звичною для західної людини мовою вчення дзен-буддизму. Рівень дослідження проблеми на Заході досить високий, що свідчить про неабияке зацікавлення феноменом дзен-буддизму. Несвідоме розглядають у різних аспектах, проводять аналогії між західним і східним поняттями і це слугує основою глибшого міжкультурного обміну.

У статті розглянуто поняття несвідомого, але у специфічному значенні, якого йому надала попередня інтерпретаторська діяльність Д. Судзукі, Д. Ді Фео та А. Вотса. Несвідоме у вченні дзен-буддизму відіграє роль джерела творчої діяльності, потенції розвитку здібностей людини та вирішення її життєвих проблем. Ми стверджуємо неабияку здатність учення дзен-буддизму до адаптації в нових умовах, і це не може не стосуватися такого фундаментального поняття, як несвідоме. Вартий уваги той факт, що в понятті несвідомого безпосередньо стикаються дві кардинально різні культурні традиції. Це не може не слугувати сприятливим фоном для розвитку міжкультурного діалогу та спільного збагачення і культур, і окремих носіїв цих культурних традицій.

У ХХ ст. на хвилі популярності дзен-буддизму з'явилася низка проблем, які потребували не простого пояснення, а діалогічного, через співпрацю дослідників Сходу і Заходу. Виникла потреба налагодити термінологічну та поняттєву комунікацію. Завдяки величезному обсягу роботи із налагодження контакту та з пояснення суті дзен-буддизму трьох постатей зі Сходу, а саме роші Харада (1870 – 1961), роші Ясутані (1881 – 1973) та Д. Судзукі (1870 – 1957), здійснено поступ у напрямі взаєморозуміння. Однією з важливих проблем діалогу було поняття несвідомого, яке на той час у західному світі набуло специфічного значення завдяки відкриттям психоаналізу З. Фрейда, К. Юнга. Видатний дослідник дзен-буддизму Д. Судзукі здійснив спробу тлумачення несвідомого із залученням рис східного та західного світоглядів; налагодження взаємодії традицій психотерапії.

Перша проблема, яка постає в дослідженні ролі несвідомого у дзен-буддизмі, – неузгодженість термінів і понять Сходу із поняттями Заходу. З одного боку, є спроба висловити складність та комплексність поняття несвідомого мовою Сходу через різноманітні назви. Д. Судзукі використовує для пояснення несвідомого у дзен-буддизмі поняття космічного несвідомого, Ненародженого, Дао. З іншого боку, потрібно бути обережним із несвідомим у європейському контексті, де його розпізнавали радше у сфері психопатології, ніж у практиці “звільнення”. Якщо зіставити, одразу стає очевидною різниця у сприйнятті ролі несвідомого: східні

практики намагаються адаптувати несвідоме до такого рівня духовної практики, яка передбачає індивідуальну свідомість та “Его”; натомість психоаналіз З. Фрейда чи аналітична психологія К. Юнга центром терапії роблять саме “Его” (у К. Юнга існує дещо зміщений акцент з Его на Самість).

Друга проблема, яка постала одразу з поширенням дзен-буддизму у США та Європі, була пов’язана з браком інформації про практику, традиції та з формуванням стихійного, або “популярного” дзену. Молоді інтелектуали, художники, поети і просто зацікавлені екзотикою Сходу особи часто інтерпретували дзен-буддизм заради щоденного та зручного їм використання. Окрім “бітників” (так називали цих молодих людей), до вільної інтерпретації дзен-буддистської доктрини вдавалися такі знавці, як А. Вотс, А. Гінсберг, Ф. Кеплоу. Зусиллями Д. Судзукі та А. Вотса дзен-буддизм набув плідної для поширення на Заході інтелектуалізації. На протигагу цьому, представники “квадратного дзену” (термін введено для позначення “канонічного” дзен-буддизму) скептично ставилися до будь-яких форм раціоналізації та словесного пояснення ролі дзен-буддизму чи його доктрини.

Інший характер ставлення до несвідомого та його ролі пов’язаний з набагато тривалішою й сильнішою традицією роботи на Сході із внутрішнім світом людини, напрацюванням таких методів психорегуляції, про які Захід не чув аж до 2-ї пол. XX ст. Захід більше розвивав свої інтенції на зовнішній світ, тоді як Схід цілковито занурювався в глибини трансперсонального досвіду. Але, знову ж таки, дуже різкий відокремлення Заходу і Сходу як двох кардинально протилежних духовних просторів часто зазнає видозміни й доповнення в умовах сучасності. З одного боку, Схід пізнає “розподільчу” функцію свідомості щодо зовнішнього світу, з іншого – Захід розкриває для себе світ внутрішній, космічний.

Схід сприймає несвідоме як фундамент будь-якої творчої діяльності людини. У цьому разі не мають суттєвого значення різні рівні підготовки творчої людини. Незалежно від освіти чи майстерності виконання, на першому місці – внутрішнє переживання творчості як живого і невід’ємного від людського ества процесу. Людина, яка працює на фірмі чи займається будь-яким “нетворчим” видом діяльності, завжди має шанс реалізуватися як повноцінна особа, згідно з ученням дзен-буддизму. У своїх “Лекціях із дзен-буддизму” Д. Судзукі намагається описати таку реалізацію, ввівши поняття “художник життя”.

Для “художника життя” “життя відображає кожен образ, який він творить із невичерпного джерела своєї несвідомості... кожен вчинок виражає оригінальність, творчість, його живу індивідуальність. У ньому немає конвенціональності, пристосувальності, ані жодних заборон. Він діє таким чином, який вважає за доцільний” [6, с. 29]. Людина, яка усвідомила свій нерозривний зв’язок із несвідомим джерелом усього живого, не вибуває із системи правил суспільної поведінки, а переходить на інший рівень їхнього сприйняття. “Просвітлення” дзен-буддизму відрізняється від простого набуття зовнішньої свободи. Воно є

поверненням до первісної внутрішньої свободи творчості, до спонтанності, якій не перешкоджають мисленнєві конструкції. “Повернення до простих речей” як ознака просвітлення на шляху дзен-буддиста виявляється як дуже просте прагнення досягти того стану свідомості, який передує стереотипізованому сприйняттю дійсності.

Завдання дзен-буддійської практики – заглиблення людини у своє психічне життя; розвиток здатності чіткіше усвідомлювати той глибинний зміст, що містить таємницю спів-буття людини і будь-якого іншого творіння природи. Таким чином відкривається призабута істина, що внутрішнє життя людини нерозривно пов’язане із життям зовнішнім.

Уже згадане космічне несвідоме Судзукі наділяє рисами всеохопного буття, реальність якого неможливо заперечити, а його усунення із повсякденного життя людини призведе до важкої кризи внутрішнього світу. Він також зазначає, що космічне несвідоме у дзен-буддизмі має характер “донауковий”, або радше “антинауковий” у тому значенні, що в його лоні не відбувається розривання на суб’єкт і об’єкт, людина не аналізує дійсності, а пізнає її цілісно й цілковито.

У процесі еволюції із несвідомого виокремилася свідомість індивіда. Унаслідок цієї диференціації космічне несвідоме втратило первісну цілісність, а індивідуальне несвідоме свою “невинність”. Якщо несвідоме дитини або тварини перебуває в нерозривній єдності із загальним “Ненародженим” [6, с. 33] (ще один термін, який запровадив Судзукі для позначення несвідомого), то несвідоме дорослої людини наповнене “клешами” (емоційними перешкодами), інтелектуальними побудовами, які відіграють роль посередника між внутрішнім світом людини та світом зовнішнім. Доросла людина, коли стає на шлях пізнання й поділу світу на опозиції, робить це із чіткою метою – дедалі ефективніше опановувати світ. Парадоксально, але саме цей поділ, покликаний бути корисним для людини, створює чи не найважчі психологічні проблеми.

Уся практика дзен-буддизму організована таким чином, щоб надати можливість космічному несвідомому “прокинутися” в людині. Контемплативні методики мали на меті залагодити безпосередню взаємодію між свідомістю та несвідомим. Якщо західна психотерапія зосереджує свої зусилля в основному на індивідуальному та колективному несвідомому у процесі лікування розладів, то дзен-буддизм розвиває в людині космічне несвідоме незалежно від психічного здоров’я, у процесі практики “звільнення” цей розвиток був обов’язковою складовою. Саме тому для західної психотерапії космічне несвідоме залишалося впродовж тривалого часу невідомим: вона трималася свідомого змісту психіки й розглядала терапію у її словесній чи образній формі.

Про дзен-буддійську медитацію писав Н. Абаєв: “У процесі медитації, змістом якої була реалізація порожнечі (шун’яти) і вихід за межі власного „Я”, чань-буддист інтуїтивно споглядав власний потік свідомості, своє „Я” – образи,

почуття, думки, інтенції тощо...” [1, с. 84]. Результат цієї медитації – усвідомлення того, що жоден із спостережуваних феноменів не має власного існування і „Я” не можна визначити як сукупність цих феноменів. Незацікавлене споглядання потоку свідомості має й інше призначення – заспокоєння внутрішнього хвилювання, врівноваження всіх внутрішніх духовних сил. У спогляданні думка не зупиняється на поняттях, не прагне спасіння чи розчинення в нирвані. Вся система дзен-буддійського тренування була спрямована на те, щоб розвинути силу волі і самоконтроль. З допомогою споглядання учень отримував змогу пробудити витіснену спонтанність, що ставало причиною його “просвітлення”.

Спробу описати спільну систему дзен-буддизму і психотерапії Заходу щодо несвідомого було подано у вигляді вертикальної структури, яку запропонував Д. Ді Фео. Психоаналіз, як відомо, відкрив індивідуальне несвідоме (З. Фройд), колективне несвідоме (К. Юнг), також гіпотетично визнавав існування досі не відкритих пластів несвідомого, за якими неможливо спостерігати. Пошуки в глибинах людської душі у східних практиках мали інтенцію не вниз до кореня душі, а вгору, де душа перебувала в безпосередньому єднанні з природою Будди. “У дзені здійснено відкриття, що надсвідомий розум існує не після колективного несвідомого, а надсвідомим розумом. Багато релігійних дослідників помилялися, зупиняючись на відкритті надсвідомого розуму, оскільки цей стан на диво заспокійливий. Дехто просунувся у своєму дослідженні ще далі і виявив колективний надсвідомий розум, але і вони зупинилися на досягнутому, вважаючи неможливим подальше розширення цього безмежного щастя, і лише “просвітлені” відкрили вершину – космічний свідомий розум Будди” [2].

На шляху до рівня космічного несвідомого людина проходить декілька стадій, кожна з яких має свої специфічні ознаки. Але метою практики “звільнення” душі є незатримування на жодній із стадій, які передують космічному несвідомому. Водночас завершальна стадія осягнення природи Будди мусить залишатися поза прагненнями: “просвітлення” має залишатися поза індивідуальними прагненнями спасіння – у такий спосіб усували перешкоди на шляху.

На нашу думку, структура несвідомого, яку описав Д. Ді Фео, має кілька нез’ясованих моментів і не зовсім розкриває сутність проблеми опису несвідомого. По-перше, колективне несвідоме чи глибші пласти несвідомого в людині (наприклад, Уроборос) не обов’язково стають джерелом психічних розладів та сферою психопатологічних досліджень. Воно долає обмеженість індивіда, постаючи комунікатором із досвідом людства загалом.

По-друге, обидва шляхи по вертикалі структури несвідомого мають одну мету і дають у своїх крайніх виявах однаковий результат – звільнення людини від звичного, усталеного погляду на світ, визволення її потенцій та перетворення “первісної матерії” душі на одухотворену субстанцію, що зустрічається із Абсолютом. Прикладом у європейській традиції може слугувати алхімія із її

пошуками “філософського каменя”, що постає радше символом актуалізації справжньої природи людини, аніж джерела матеріальних благ.

Д. Ді Фео у своїй праці “Дзен-психоаналіз” стверджує, що знання західноєвропейської психотерапії про несвідоме є неповним і це відкриває широке коло проблем для спільного обговорення та дослідження. Західноєвропейська цивілізація із спрямованістю насамперед на зовнішній світ та завоювання об’єктів переживає кризу внутрішнього світу, тому зацікавлення психотерапією Сходу є настільки сильним і часто призводить до неконтрольованих наслідків.

На думку А. Вотса, людині Заходу дуже важко збагнути дзен-буддійське “спустошення” Его, оскільки саме воно є тією центрувальною силою, яка сприяє найбільш ефективному опануванню зовнішнього світу. Він пропонує опанувати дзен через концепцію соціальної гри, коли роль, нав’язана суспільством, образ індивіда, до якого він звик у своєму повсякденні, він сприймає крізь призму словесної, образної, невербальної гри. У звичному стані “гравці повинні грати таким чином, ніби вони незалежні учасники гри, але вони не мають права знати про це “ніби”. Правилами передбачено, що особа є самовизначальною, але, безумовно, вона є такою лише тому, що це передбачають правила” [5, с. 39]. Щоб подолати суперечності гри, людина мусить трансформувати своє сприйняття дійсності. “Істинного звільнення досягають не через несвідоме змушування, а завдяки осягненню і розриву нав’язаної суспільством суперечності (суспільні відносини є грою, перше правило якої – заборона ставитися до гри “по-ігровому”)” [5, с. 40]. Інші спроби вирватися із суспільно закріплених правил призведуть до психічних розладів. Така концепція не вимагає “знищення” Его, а іншого сприйняття його – лише як складової душі людини. Такий спосіб сприйняття себе дає змогу досягти стану спонтанності та відкритості.

Досвід пробудження космічного несвідомого доступний будь-якій людині, незалежно від її місця в соціальній ієрархії, походження, розумових здібностей чи освіти. Головним у практиці дзен-буддизму є уважне ставлення до світу внутрішнього і нескінченного потоку феноменів, відкритість свідомості не лише для раціонального змісту. Наголос зроблено на невербальному досвіді цілісності індивідуального буття, а такий досвід можливий лише тоді, коли голос свідомості став притишеним і дав змогу тиші космічного несвідомого наповнити душу спокоєм. При цьому свідомість повинна бути достатньо підготовленою до розширення своїх меж.

Д. Судзукі у своїх працях, спрямованих популяризувати вчення Будди на Заході, здійснив значну роботу з інтеграції проблемного поля релігійної психології та філософії дзен-буддизму із проблемним полем європейської філософії та психології. Розкриття значення космічного несвідомого, його залучення до безпосереднього досвіду людини та взаємодії із свідомістю дають підстави вважати можливим подальший діалог між Заходом і Сходом. Такі автори,

як А. Вотс, Д. Ді Фео, розкривають різні аспекти цієї проблеми і пропонують свої шляхи до розуміння дзен-буддизму та східних практик “звільнення”. Їхні спроби зумовлені потребою часу.

Висновок статті – ствердження того факту, що для Заходу і Сходу спільними є тлумачення свідомого і несвідомого як важливих складових людської особистості, розуміння, що лише усвідомлення єдності уможливує вияв усіх потенцій і “звільнення” людини від різноманітних ілюзій життя. Різниця полягає в акцентуванні ролі свідомого і несвідомого та спрямованості практики: на Сході інтенція свідомості вгору є обов’язковою складовою “звільнення”, на Заході психотерапія занурюється в глибини людської душі у пошуках причини страждань і розладів. Спільною для них є мета: з’ясувати причину людських внутрішніх негараздів та знайти їхнє вирішення.

Для дзен-буддизму незаперечним є факт, що саме несвідоме – джерело звільнення, а Розум у своєму всевладді перешкоджає досягненню природи Будди. Его-центрованість західної людини є наслідком гіперболізації ролі розуму та ефективності конкретних інтенцій щодо зміни зовнішнього світу. Завдання практики дзен – припинити діяльність мислення і очистити свідомість від ілюзій про всемогутність розуму та Его. Водночас припинення діяльності мислення не означає знищення здатності мислити чи руйнування Розуму, а відновлення несвідомого змісту в його правах.

Космічне несвідоме у дзен-буддизмі не здійснює експансії щодо мислення та Розуму. Воно за своєю природою є джерелом творчості та скарбницею духовного досвіду. Для європейської свідомості, яка звично спирається на правила та верховенство мислення, відкриття такого пласту внутрішнього світу дає змогу значно розширити знання з глибинної психології, що сприятиме оздоровленню душі західної людини й подоланню духовної кризи.

1. Абаев Н. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. – Новосибирск: Наука. 1989. – 272 с.
2. Ди Фео Д. Дзен-психоанализ // <http://psy-analitik.ru/>
3. Померанц Г. Парадоксы дзен // Железная Флейта (100 коанов дзен). – К.: Общество ведической культуры, 1993. – 127 с.
4. Торчинов Е. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. – СПб.: Центр “Петербургское Востоковедение”, 1998. – 384 с. (Orientalia).
5. Уотс А. Психотерапия. Восток и Запад. – Львов: Инициатива, 1997. – 174 с.
6. Suzuki D. Wykłady o buddyzmie zen // Erich Fromm, D. T. Suzuki, Richard De Martino “Buddyzm zen i psychoanaliza”. – Poznań: Dom wydawniczy REBIS, 2006. – 247 p.

UNCONSCIOUS IN ZEN AND ITS INTERPRETATIONS IN EASTERN AND WESTERN TRADITIONS

Ihor Kolesnyk

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, k_istcul@franko.lviv.ua.*

In this article author tries to show the understanding of role of unconscious in Zen, the powerful tradition of work with deepest levels of human psyche. This tradition was formed in religious and contemplative practice of school. Author states that tradition of Zen has long history and sometimes shows deeper understanding than western spiritual traditions. Also author analyzes the main idea, functions and types of using of unconscious in eastern and western spiritual traditions.

Key words: cosmic unconscious, personal unconscious, Zen, transpersonal experience, “liberation”, “nature of Buddha”.

*Стаття надійшла до редколегії 25.02.2008
Прийнята до друку 31.03.2008*